

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ДЕТЕРМІНАНТИ**COLLABORATIVE ACTIVITIES: OVERVIEW OF THE DETERMINANTS****Геркула Н.М., аспірантка кафедри кримінально-правової політики***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена системному аналізу основних передумов та факторів, що призвели до появи колабораційної діяльності в умовах російсько-української війни. У дослідженні вдалося змістити акценти з розуміння колабораціонізму як зрадницької та ворожої конотації. Натомість, встановлено закономірність появи цього явища, зважаючи на історичне та соціокультурне тло формування свідомості української нації.

Відправною точкою дослідження стало те, що криміналізації колабораційної діяльності частково залишає без уваги причинність цього явища та прагне охопити надто широкий перелік діянь. Такий підхід не має запобіжного характеру і фактично розрахований на досягнення мети покарання.

В статті аналізуються зовнішні, внутрішні та ідеологічні чинники, які стали підґрунтям колабораціонізму в Україні. Звертається увага на послідовність дій держави-агресора з метою схилити на свій бік, сформувати прибічників серед українського населення та спровокувати ворожнечу всередині суспільства. Підтвердженням ідеологічної політики постають в тому числі й проаналізовані судові рішення, в тексті яких підтверджується, що обвинувачені особи виражають на особисті, а запозичені у засобів масової інформації та владних структур російської федерації судження.

Крім того, зазначається про політику русифікації місцевого населення на тимчасово окупованих територіях України, що в першу чергу знаходить своє вираження у забороні української мови та насадженні спотвореної форми історії України як держави, що сформувалась виключно і завдяки країні-агресору. Це своєю чергою доводить тезу про певну міру безвиході населення окупованих територій, що почасти зумовлює потребу співпрацювати з країною-окупантом.

Акумуляція попередніх висновків свідчить про потребу врахування фонові зумовленості співпраці з російською федерацією. Таким чином, необхідно розробляти розгалужену мережу системи протидії не стільки з самим актами колабораціонізму, як із закономірним наслідком цієї зумовленості, а з тими чинниками, що призвели до свідомої «сліпоті» частини населення України в оцінці дій країни-агресора.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, держава-агресор, країна-ворог, країна-агресор, деокуповані території.

The article is devoted to a systematic analysis of the main prerequisites and factors that led to the emergence of collaborative activities in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The research managed to shift the emphasis from the understanding of collaborationism as a traitorous and hostile connotation. Instead, the regularity of the appearance of this phenomenon has been established, taking into account the historical and socio-cultural background of the formation of the consciousness of the Ukrainian nation.

The starting point of the study was the fact that the criminalization of collaborative activities partially ignores the causality of this phenomenon and tends to cover too wide a list of actions. This approach does not have a preventive nature and is actually designed to achieve the goal of punishment.

The article analyzes the external, internal and ideological factors that became the basis of collaborationism in Ukraine. Attention is drawn to the sequence of actions of the aggressor state with the aim of swaying to its side, forming supporters among the Ukrainian population and provoking enmity within society. The analyzed court decisions, in the text of which confirm that the accused persons express judgments that are personal and borrowed from the mass media and power structures of the Russian Federation, appear as confirmation of the ideological policy.

In addition, it is noted about the policy of Russification of the local population in the temporarily occupied territories of Ukraine, which primarily finds its expression in the banning of the Ukrainian language and the planting of a distorted form of the history of Ukraine as a state, which was formed solely and thanks to the aggressor country. This, in turn, proves the thesis that the population of the occupied territories is somewhat hopeless, which partly determines the need to cooperate with the occupying country.

Accumulation of previous conclusions indicates the need to take into account the background conditions of cooperation with the Russian Federation. Thus, it is necessary to develop an extensive network of the counteraction system not so much with the acts of collaborationism themselves, as with the natural consequence of this conditioning, but with those factors that led to the conscious "blindness" of part of the population of Ukraine in evaluating the actions of the aggressor country.

Key words: collaborationism, collaborative activity, aggressor state, enemy country, aggressor country, de-occupied territories.

Постановка проблеми. Поспішна реакція законодавця на реальні та потенційні виклики після 24 лютого 2022 року в контексті внесення змін до Кримінального кодексу України [1], що передбачили відповідальність за співпрацю із окупаційною владою, призвела до криміналізації надто широкого кола діянь. Як свідчить аналітичний звіт «Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення» українське законодавство про відповідальність за колабораціонізм не враховує норми міжнародного гуманітарного права і переслідує українців, які виконують життєво необхідні функції в окупації, як-от ЖКГ чи медичну роботу. У законодавстві досі чітко не прописано, за яку діяльність в окупації держава може переслідувати громадян [2, с. 4]. Вказане є свідченням нерозуміння цього соціального феномену, а також і неготовності до адекватної боротьби з ним, незважаючи на наявність такої загрози протягом тривалого періоду гібридної війни.

В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації та безпрецедентної загрози національній безпеці України колабораціонізм, який, хоч і є закономірним,

але від того не більш передбачуваний, потребує особливого уваги як з боку наукової спільноти, так і від органів державної влади. Однак, акцентуємо, що останні певною мірою обмежені з частини розробки дієвих заходів, спрямованих на боротьбу з ним. В той час, як доктринальне вивчення цього небезпечного явища здатне забезпечити розуміння не тільки його суті, а й негативних передумов, що вплинули на формування лояльного до агресора ставлення з боку частини населення України. Саме результат наукового дослідження колабораціонізму стане підґрунтям розробки системи справедливих та співмірних заходів реагування і протидії. З огляду на таке, початковим предметом дослідження має стати кримінологічна характеристика колабораційної діяльності, що здатна відобразити основні тенденції розвитку цього виду кримінального правопорушення, форми та способи його вчинення, формування особи колаборанта та його мотивації тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні підходи до розуміння сутності колабораціонізму, питання визначення його змісту та характеру неодноразово поставали предметом наукових досліджень та висвіт-

лені у ряді публікацій Письменського Є., Рубашенка М., Василенка В., Яковюка І., Цибуленка Є., Тетри І., Кравчука О., Кубальського В., Кузнецова В., Мовчана В., Хавронюка М. та ін.

Метою статті є з'ясування сутнісної характеристики колабораціонізму як системного явища та закономірного наслідку, відтак – чинників його появи та поширення. Своєю чергою цей матеріал стане основою розробки механізму запобігання кримінальним правопорушенням не шляхом криміналізації більшої кількості потенційно колабораційних діянь, а за допомогою систематизації інструментів превенції.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічне вивчення будь-якого прояву протиправної поведінки ледь не в першу спрямовується на розуміння змісту явища, інакше кажучи, кримінологія має на меті дати відповідь на питання: «Чому?». При цьому дослідження орієнтоване на способи та мотиви скоєння протиправного діяння, елементи складу кримінального правопорушення та характеристики особи, яка його вчинила. Надаючи оцінку протиправному діянню з точки зору його кількісних та якісних показників, уможливується підбиття певних підсумків, виокремлення закономірностей, сталих тенденцій, а отже – розуміння суті.

В контексті кримінологічного дослідження колабораціонізму необхідно розпочати з визначення цього явища. Раніше нами було наведено дефініцію: *«колабораційна діяльність – взаємодія та/або співпраця, що реалізуються у формі активної дії громадянами України, з представниками держави-агресора та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, та/або збройними формуваннями держави-агресора, в інтересах такої держави та з метою завдання шкоди національним інтересам України»* [3, с. 52], яка переважно орієнтована на розуміння колабораціонізму з точки зору його законодавчого формулювання і потребує доповнення.

Окрім зазначеного, варто зосередити увагу на етапах його формування, так би мовити, на «еволюції колабораціонізму», та на формах його реалізації залежно від історичної складової, «географії», а також відповідних соціальних чинників.

Колабораціонізм – закономірний наслідок військової агресії російської федерації проти України, адже до її початку будь-які побоювання щодо появи серед українського населення колаборантів були безпідставними [4, с. 8].

Вихідною тезою для висновку про закономірність колабораціонізму є те, що злочинність виникає, існує та розвивається внаслідок взаємодії членів суспільства між собою, а також із соціальним середовищем та соціумом як загальною системою. Отже, злочинність передусім пов'язана з умовами життя суспільства, станом суспільної свідомості й системою суспільних відносин [5, с. 275].

Динамізм соціально-правових явищ є результатом взаємодії різноманітних причин і умов як соціального, так і природного детермінуючого характеру. Оскільки сукупна дія цих детермінант відбувається в часі, то при статистичному вивченні динаміки суспільно-правових явищ час постає як збірний фактор розвитку [6, с. 125].

Далі ми спробуємо виокремити та проаналізувати особливості соціального середовища та суспільно-політичних явищ, в умовах яких культивувався український колабораціонізм.

Є. Письменський справедливо відмічає, що як початок повномасштабного вторгнення, так і поява після (і до) нього колабораціонізму, мали системно спланований характер та обумовлювались чіткими діями країни-агресора. Автор поетапно досліджує та висвітлює три основні передумови:

1) *тривала та спланована підготовка до окупації (зовнішні чинники)*, яка виявлялась у частковому економіч-

ному та енергетичному контролі, насадженні ідеї «спільності» народів, з огляду на «історичне минуле», контроль засобів масової інформації, формуванні проросійських владних сил в структурі державних органів України, акцентування релігійної єдності;

2) *особливості суспільно-політичного розвитку довоєнної України (внутрішні чинники)*, які зосереджені навколо двох основних факторів: внутрішнього невдоволення якістю життя населення України та формальному ставленні до належного військового забезпечення і державної оборони з боку владних структур;

3) *постсоветський спадок та прихильність до ідеології «русского міра» (історичні та ідеологічні чинники)*, що спричинили відсутність прагнення певної частки громадян України до розбудови та визначення національної ідентичності, автономності від «великого брата» [4, с. 8–11].

Окрім того автор наводить результати регулярного соціологічного дослідження, проведеного напередодні Революції гідності, що демонструють порівняно високий рівень лояльності частки українського населення до російської федерації та росіян. Важливим є більш високий показник такої прихильності серед жителів східних регіонів, які в результаті першими ж зазнали умов окупації та породили явище колабораціонізму [4, с. 11]. Але варто наголосити, що ця тенденція пояснюється територіальною наближеністю східного регіону України до кордонів країни-агресора, а не підсвідомим прагненням асоціювати себе з російським народом.

Акумуляція окреслених чинників наводить нас на висновок про те, що колабораціонізм не мав і не міг мати стихійного, непередбачуваного характеру. Натомість чинники його обумовленості є монолітним комплексом, розбудованим ще задовго до проголошення незалежності української держави.

Підтвердженням цього слугують дослідження В. Василенка. Зокрема, автор звертає увагу, що в минулому Україна стала рушієм трансформації московського царства в імперію та була його потужним духовним, культурним і ресурсним донором. Приєднавши територію України, московське царство розширило свої межі до кордонів Східної Європи, а згодом проголосило себе імперією, привласнило стародавнє найменування України – Русь – та всю історію України-Русі, зокрема й давньоруську державність. Внаслідок такої особливої ролі нашої країни в історії росії відновлення незалежної державності України у серпні 1991 року стало викликом російській імперській свідомості і психологічно травмує сучасних російських імпершовіністів [7, с. 28].

Насаджування фіктивної ідеї спільності тисячолітньої історії, а поряд з цим – єдиного мовного та культурного простору, стали ідеологічними стовпами формування російської держави у будь-якому з її проявів (від імперії до федерації). Поряд з цим політика ставлення до України як до «меншого брата» поєднувалася з антиукраїнським спрямуванням, абсолютним запереченням бодай найменшого прояву ідентичності та незалежності.

Як зазначає І. Яковюк: *«важливим напрямом окупаційної політики росії виступає русифікація українського населення, якого охоплені насамперед сфери мови, культури, освіти та історії»* [8, с. 45].

В. Василенко вказує, що збройний напад російської федерації на Україну в 2014 році, був спрямований на створення химери «внутрішньополітичної кризи», «громадянської війни», «українсько-української війни» [7, с. 30]. В результаті це мало б призвести до враження міжнародних партнерів та українського населення про нестабільність держави, наявність системних прогалин та відсутність єдності.

Важливо зупинитися на такому висловлюванні пана В. Василенка: *«... російська агресія має ще одну – менш помітну – мету, яка полягає в перевірці готовності й спро-*

можності західних демократій протистояти силовим методам реалізації реваншистських та експансіоністських планів РФ, спрямованих на повернення територій, якими імперія володіла в минулому» [7, с. 30].

І росія не зазнала невдачі в досягненні такої мети, адже отримала латентну підтримку та повільну міжнародно-правову реакцію. Оскільки, як зазначають Є. Цибуленко та І. Тетра: «псевдодержави “ДНР” і “ЛНР” були створені Росією, а терміни “сепаратисти”, “ополченці”, “повстанці” і, як наслідок, “громадянська війна” введені в обіг російською пропагандою навмисно, щоб закамуфлювати безпосередню участь у конфлікті РФ і представити війну, розв’язану Росією, як внутрішній український конфлікт» [9, с. 76]. Все це призвело до того, що навіть всередині України мало місце запозичення такої риторики.

На наш погляд, окрім зазначеного, російська влада таким чином обстежувала в тому числі й реакцію українського суспільства, а отже – й наявність його прихильності, чи – ба більше – відданості російським наративам. В час значної цифровізації та всеосяжного прагнення транслиувати своє життя і погляди за допомогою мережі Інтернет спецслужби російської федерації мали необмежений доступ до вивчення політичної думки українського населення на тлі подій 2014-го і подальших років. І хоч ми й не вважаємо, що відсутність підтримки російської федерації з боку представників української спільноти відвернули б початок повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, все таки, отримання в певному сенсі схвалення могло бути розцінене як зелене світло до розгортання значнішої агресії. Між іншим, відповідь на питання лояльності українців давало розуміння російській владі щодо обсягів потенційного партизанського опору на майбутніх окупованих територіях. На підтвердження такої позиції слугує той факт, що заздалегідь спланований напад російської федерації був детально опрацьованим та враховував, якщо не всі, то більшість можливих ускладнень, що трапилися б на шляху реалізації.

Так чи інакше, багаторічний (чи, навіть, багатовіковий) вплив – прямий або опосередкований російською пропагандою – сформував стійку «спільноту» прихильників країни-агресора. Підтримуючи російську ідеологію, українці й самі могли непомітно для себе стати схильними до колабораціонізму, що є додатковим свідченням спланованої кампанії рф. Системний вплив країни-ворога виявлявся у підміні понять та контролі суспільної думки. Відстежити таке навіювання можливо, ознайомившись з частиною судових рішень.

Варто додатково звернути увагу на те, що на третій рік повномасштабного вторгнення кількість вироків за частиною першою статті 111-1 Кримінального Кодексу України залишається найбільшою часткою [2, с. 19], що виражається у публічному запереченні громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановленні та утвердженні тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [10].

Примітним є те, що ті чи інші висловлювання громадян України фактично збігаються з формулюваннями, які використовує російська пропаганда. Зокрема, вирок Коростишівського районного суду Житомирської області від 21 квітня 2022 року обвинуваченого визнали винним у вчиненні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України. Своєю чергою підставою для притягнення до кримінальної відповідальності стали висловлювання особи: «Зеленский последний президент Украины. Других президентов не будет, потому что

Украины не будет. НАТО спровоцирует крупный конфликт, но сама воевать не будет» [11].

Так само згідно вироку Тячівського районного суду Закарпатської області від 01 травня 2024 обвинувачена особа трансливала на своїй веб-сторінці в соціальній мережі «Одноклассники» публікації наступного змісту: «Запомните, как "Отче наш":

– людей в Одесе сожгла Украина

– людей в Мариуполе расстреливала и давила БТРами Украина

– Донбасс с лица земли девять лет стирает Украина

За что? Сначала за кружевные трусы ЕС. Потом за бабло и обеспеченную старость для элиты от власти. Теперь – потому что уже не может иначе» [12].

Вироком Садгирського районного суду м. Чернівці від 27 червня 2024 року до кримінальної відповідальності притягнуто особу, що поширювала за допомогою соціальної мережі «Одноклассники» наступні дописи: «Кто-нибудь может мне внятно объяснить, почему отделить территории от СССР или Сербии – хорошо, а отделить территории от Украины – плохо? Или почему воссоединение ФРГ и ГДР – хорошо, а воссоединение России и Украины – плохо?»; «Издаательствами над памятниками советским воинам, их поруганием и уничтожением, бывшие слуги и друзья ОСОБА_21 неумолимо Доказывают, что сегодня Россия снова воюет с нацизмом.»; «Крым вошел в состав России 238 лет назад. Когда еще не было ни США, ни Германии, ни Чехии, ни Словакии, ни Румынии, не было ни Бельгии, ни Хорватии, ни Словении, ни Финляндии и уж тем более не было никакой Украины...» тощо [13].

Принагідно відмітити, що в кожному з окреслених вироків пом’якшуючою обставиною було шире каяття, що виражається у виявленні жалю з приводу вчиненого та бажанні виправити ситуацію, що склалася. На наш погляд, в ідеальному вияві щирість каяття означала б, що особа вичерпно усвідомила помилковість своїх суджень та відмовилась від них. Натомість, покарання, що передбачає санкція ч. 1 ст. 111-1 Кримінального кодексу України (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п’ятнадцяти років) не є співмірним з сутністю мотивації обвинувачених осіб. Адже ми маємо справу з деформацією свідомості, яка спричинена комплексним впливом російської федерації. Висловлювання, транслиовані обвинуваченими особами, не є їх особистими судженнями, це тільки сухе цитування вже озвученої пропаганди владних сил та засобів масової інформації країни-агресора. З цього випливає принциповість підходу до боротьби з такою деформацією. Вона (боротьба) має виявлятися у комплексних заходах зміни світогляду, роз’ясненні хибності таких суджень та маніпулятивного характеру інформаційного впливу.

В цьому контексті важливо враховувати відверто хибний історичний досвід советського підходу до боротьби з фактами колабораціонізму під час та після Другої світової війни. Зокрема, жодним чином не бралися до уваги національні чи ідеологічні передумови, а до осіб, яких за формальними ознаками можна було визнати колабораціоністами, застосовувалися найсуворіші карально-репресивні заходи [14, с. 17].

Такий підхід навряд міг бути дієвим методом протидії, адже не впливав на витоки схильності до колабораціонізму, коли вони мали ідеологічні передумови. Напротиву цьому, жорстокі інструменти покарання були додатковим стимулом утвердження обвинувачених осіб у правильності та істинності їх суджень. Досвід радянського союзу в цьому питанні повинен стати орієнтиром українській державі щодо запровадження не інструментів залякування, а засобів комплексного україноцентричного виховання.

Однак стверджувати, що кожен з проявів колабораційної діяльності має ідеологічну обумовленість, – помилково. Тут варто погодитися з М. Рубашенко, який висловив позицію, згідно якої колаборація часто має вимушений характер, виступає способом самозбереження населення та результатом жорстких контролюючих заходів з боку окупаційного режиму [15, с. 330]. Саме в розрізі цього і виявляється необхідність розмежування «сухої ідеологічної» колаборації та «вимушеної».

Як зазначає колектив авторів: «рекомендовано враховувати суспільну небезпечність і наслідки діяння, передбаченого статтею 111-1 КК України, та визначити співмірні та справедливі покарання за такі порушення. Зокрема, варто розглянути можливість виведення найменш серйозної категорії порушень зі сфери кримінальної юстиції і забезпечити люстраційні заходи та розглянути можливість розробки законодавства про амністію. Такі кроки дозволять не лише вирівняти розрив між суспільною небезпечністю діяння і покаранням за нього, а й сприятимуть розвантаженню правоохоронної системи та системи правосуддя, а також процесам реінтеграції деокупованих територій України та громадян України, які там проживають» [2, с. 16].

Висновки. Поява колабораціонізму в Україні має настільки глибокі витоки, що життя виключно захо-

дів криміналізації чи посилення кримінальної відповідальності за вже криміналізовані діяння жодним чином не змінить антиукраїнське налаштування серед ширих прихильників держави-агресора, а крім того й не слугуватиме мотивацією для тих, хто сумнівається, формувати україноцентричний світогляд. Між іншим, ті, хто опинився в умовах окупації та певною мірою вимушені співпрацювати з державно-ворогом, цілком справедливо можуть побоюватися повернення території під український контроль з огляду на надто широкий перелік діянь, вчинення яких може призвести до кримінальної відповідальності.

На превеликий жаль, ми не здатні повернутися в минуле і перешкодити російській експансії. Проте врахування історичного досвіду української державності є першочерговим пріоритетом в розрізі розробки дієвих методів попередження поширенню колабораціонізму та реінтеграції населення деокупованих територій. Важливо розуміти, що колабораційна діяльність сповнена низкою принципів детермінант, нівелювання яких потягне за собою неефективність методів протидії. На наш погляд, підхід виключно залякуванням кримінальною відповідальністю за вчинення колабораційної діяльності не вирішуватиме проблеми запобігання цьому явищу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 р. №2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 01.08.2024).
2. Виживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт/Синюк О., Депутат Д., Вишнеvsька І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ, 2024. 104 с.
3. Геркула Н.М. Кримінологічне розуміння колабораційної діяльності. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції*: зб. тез. II Всеукр. наук.-прак. конф. (Харків, 22 грудня, 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 49-53.
4. Письменський Є.О. Масштаби колабораціонізму в Україні та передумови поширення цього явища. *Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій*: матеріали наук.-практ. кругл. столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р.
5. Головкін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
6. Сметаніна Н. В. *Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології*: монографія; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2016. 192 с.
7. Василенко В.А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень (спецпроект)*. 2014. № 42 (362). С. 28–42.
8. Яковюк І.В. Колабораційна діяльність – злочин проти основ національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №5. С. 43-46.
9. Цибуленко Є., Тетера І. Міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу. Псевдодержави і колабораціонізм на цій території. *Право України*. 2020. № 11. С. 65–79.
10. Кримінальний кодекс України : Кодекс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.08.2022).
11. Вирок Коростишівський районний суд Житомирської області від 21 квітня 2022 року, справа № № 935/678/22, № 1-кп/935/147/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104050620> (дата звернення: 02.08.2024).
12. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 01 травня 2024 року, справа № 307/1776/24, № 1-кп/307/129/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118739905> (дата звернення: 02.08.2024).
13. Вирок Садгірського районного суду м. Чернівці від 27 червня 2024 року, справа № 726/1697/24, № 1-кп/726/113/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120015282> (дата звернення: 02.08.2024).
14. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
15. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Право, 2016. С. 328–331.